

Orlando Ribeiro (1911-1997): el món, la seva recerca*

João Carlos Garcia
Instituto de Geografia
Faculdade de Letras da Universidade do Porto

Siempre consideré la ciencia como una creación del espíritu tan desinteresada como la poesía o la música.

Orlando Ribeiro va néixer a Lisboa a començaments del 1911, quan Fernando Pessoa escrivia un *Fausto* que mai va terminar. La Lisboa de la infància de Ribeiro és una ciutat convulsa. Portugal viu llavors la Primera República (1910-1926), amb cops militars, successives crisis de govern, vagues, epidèmies; tot això culminat amb una tràgica participació en la Primera Guerra Mundial. Amb tot, malgrat l'aïllament, la República Portuguesa va resistir en una Europa majoritàriament monàrquica. La seva vivència posterior va transcórrer en un règim repressiu de gairebé cinc dècades, l'*Estado Novo* de Salazar. Fou aquell el temps de joventut i de maduresa del geògraf portuguès, en un país que se situava en el món posterior a la Segona Guerra Mundial com l'últim imperi colonial europeu.

Referint-nos a les seves arrels, a Orlando Ribeiro li plaïa recordar que era fill d'un adroguer. A més, la drogueria del pare Ribeiro es trobava al davant de la Facultat de Ciències i proveïa els laboratoris universitaris. El petit Orlando va

* Traducció de Jesús Burgueño Rivero.

crèixer en l'exòtic jardí botànic de la vella escola i va conviure amb professors i alumnes: foren els primers contactes amb unes ciències naturals que sempre li foren grates.

1. Lisboa, 1921-1936: escoles i mestres

Els anys d'escola foren relatats per Orlando Ribeiro diverses vegades en els textos autobiogràfics, en què recordava matèries i mestres (bons i dolents) però, també, obres, fets i viatges que més l'impressionaren o que més influència van exercir sobre la seva producció científica.¹ Goethe i Humboldt sempre van ser figures tutelars, i sobre el primer va fer la seva primera conferència, encara d'estudiant universitari, amb motiu del centenari del naturalista alemany.²

Les seves aspiracions a erudit medievalista per influència de David Lopes s'encreuaren en els anys d'institut i universitat amb les d'ajudant d'etnògraf de la mà de J. Leite de Vasconcellos.³ El 1934 va publicar el seu primer article, «Geografia Humana», sobre la definició, valor i dimensió d'aquesta disciplina, en una publicació mèdica.⁴ El lligam amb aquesta comunitat científica serà una constant al llarg de la seva vida, en particular mitjançant Juvenal Esteves, un amic d'ascendència gallega i un nom propi en la dermatologia portuguesa, però també amb Barahona Fernandes i amb A. Celestino da Costa. A tots els unia la música clàssica on, per Orlando Ribeiro, sobresortien els noms de Bach, Beethoven i Bruckner.

El 1932 es va llicenciar en Història i Geografia i el 1935 va defensar la seva tesi doctoral en geografia amb una petita però exemplar monografia sobre una serra dels voltants de Lisboa, *Arrábida, esbôço geográfico*,⁵ en què desenvolupa un singular treball de camp dins l'àmbit de la geomorfologia, a la qual cosa no era aliena la influència d'Ernest Fleury, geòleg suís establert a Portugal. Tanmateix, davant d'un ambient acadèmic poc propici, Orlando Ribeiro va marxar cap a París, com a lector de cultura i llengua portuguesa a la Universitat de la Sorbona.

2. París, 1937-1940: formació geogràfica

És amb consciència del poc que havia après a Lisboa, i pel seu interès i curiositat permanents i irresistibles, que a París assisteix a les classes de grans mes-

1. Vegeu *v. gr.* «Ciència e Humanismo. Reflexões sobre uma experiência», *Brotéria*, Lisboa, vol. 117, núm. 4 (1983), p. 250-261 i vol. 117, núm. 5 (1983), p. 396-415. João Sá da Costa prepara hores d'ara l'edició d'un volum de memòries (en part inèdites) d'Orlando Ribeiro.

2. El text només va ser publicat molt posteriorment: «A vida de Goethe, poesia e verdade», *Revista da Faculdade de Letras*, Lisboa, 5a. sèr., núm. 12 (1989), p. 37-46.

3. Cfr. M. VIEGAS GUERREIRO, «Etnografia e Geografia: Leite de Vasconcellos e Orlando Ribeiro», a: *Livro de Homenagem a Orlando Ribeiro*, vol. 1, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos, 1984, p. 63-75.

4. *Medicina*, Lisboa, vol. 1, núm. 9, (1934), p. 364-368.

5. *Revista da Faculdade de Letras*, Lisboa, vol. iv, núm. 1-2 (1937), p. 51-131 (2a ed., 1986).

res de la història i de la geografia, com ara Marc Bloch, E. de Martonne i A. Demangeon. De Martonne restarà per als portuguesos com el seu tutor, en designar Ribeiro per a l'organització de la primera reunió mundial dels geògrafs, després de la Segona Guerra Mundial, el XVI Congrés Internacional de Geografia, que es realitzaria a Lisboa, el 1949.

Però, encara que des de l'inici practiqui els estudis de geografia física, és en el cercle de deixebles de Demangeon, on destacava Jean Gottmann, on Orlando Ribeiro desenvoluparà els seus primers treballs presentats davant la comunitat científica internacional, com *L'habitat rural au Portugal* (1938).⁶ L'interès de Ribeiro pels estudis rurals, que faríem recular a les influències etnològiques de Leite de Vasconcellos, es va desenvolupar en els darrers anys trenta, i en va resultar entre d'altres, l'*Inquérito de Geografia Regional*⁷ i l'*Inquérito do Habitat Rural*,⁸ amb aspectes metodològics que s'emmarquen en les iniciatives similars desenvolupades llavors en altres països i lligades a la Unió Geogràfica Internacional.⁹

Però aquests són també els anys de la divulgació de Portugal i de la seva cultura, de la seva història i de la seva geografia. La conferència que Orlando Ribeiro pronuncià a Brussel·les, el 1939, sobre «A formação de Portugal», que evidencià la lectura de Lautensach i dels historiadors vuitcentistes portuguesos (Oliveira Martins i Alexandre Herculano), és un important text sobre la supervivència d'un país / nació al llarg de la història, precisament en el moment en què el mapa polític d'Europa és amenaçadorament qüestionat.¹⁰

Amb el desenvolupament de la Guerra Civil a Espanya, els lligams entre París i Lisboa es tornen difícils. L'anada o el retorn des de França es feia per via marítima a partir de Bordeus. Serà amb la imminent ocupació alemanya de París quan Orlando Ribeiro deixarà França i l'Institutu Portuguès de la Sorbona. Ingressarà a la Universitat de Coimbra, el mateix 1940, i posteriorment, a la de Lisboa, el 1943.

3. Portugal-Espanya, 1941-1949: l'Escola de Geografia de Lisboa

A Coimbra es va crear el 1942 el Centro de Estudos Geográficos, institució contemporània de l'Institutu de Geografía Elcano (CSIC), de Madrid.

6. *Comptes Rendues du Congrès International de Géographie. Amsterdam, 1938*, II. – *Travaux des Sections A-F*, Leiden, E. J. BRILL, 1938, p. 137-144. Aquests anys són evocats per GOTTMANN en «Heureux qui comme Ulysse...: Réseaux et régions en Géographie Humaine», a: *Livro de Homenagem a Orlando Ribeiro*, vol. I, 1984, p. 99-100.

7. Coimbra, Instituto para a Alta Cultura, 1938 (2a ed. el 1947, reimpressa el 1961, i 3a ed., el 1995, a: *Opúsculos Geográficos*, vol. VI, p. 11-32). De la 1a edició es va fer una traducció al castellà, publicada a *Estudios Geográficos*, Madrid, 1947.

8. Coimbra, Instituto para a Alta Cultura, 1938 (2a ed., 1939). El qüestionari, juntament amb els més importants textos sobre el poblament rural, va ser inclòs en el vol. IV, *O mundo rural*, dels *Opúsculos Geográficos* d'Orlando RIBEIRO, Lisboa, Fundação Gulbenkian, 1991, dedicat a Marguerite A. Lefèvre.

9. Data de 1938 la creació de la Comission du peuplement et de l'habitat rural en l'àmbit de la Unió Geogràfica Internacional.

10. *La formation du Portugal*, Brussel·les, Instituto de Cultura Portuguesa, 1939.

Tanmateix, els interessos de Ribeiro el van portar a intimar amb els grans noms de les lletres portugueses, llavors concentrats allà, com Paulo Merêa, Paiva Boléo i Paulo Quintela. A Coimbra esbossa i a Coimbra publica, el 1945, la seva obra més famosa, *Portugal, o Mediterrâneo e o Atlântico*.¹¹ De les seves investigacions sobre B. Barros Gomes, del seu aprenentatge amb Silva Telles i de la seva convivència amb H. Lautensach va resultar aquesta síntesi d'explicació de Portugal, que deu anys després va desenvolupar a *Portugal*, el volum V de la *Geografia de España y Portugal*, dirigida per Manuel de Terán i publicada a Barcelona, en castellà.

La participació en aquesta obra col·lectiva es vincula amb el profitós contacte amb mestres i deixebles espanyols i amb les freqüents excursions per les regions peninsulars, des d'un decisiu curs de geografia general i dels Pirineus, realitzat a Jaca, el 1946.¹² És llavors la geografia rural la branca més cultivada, tant en el seu sentit més ampli, com en aspectes concrets, com ara els espais de muntanya o la transhumància. El treball desenvolupat a mitges amb la geògrafa espanyola Adela Gil Crespo data d'aquests anys.

Amb motiu del seu doctorat *honoris causa* per la Universitat Complutense, de Madrid, el 1985, Orlando Ribeiro recordarà les seves relacions científiques i d'amistat amb molts dels noms cèlebres de les ciències de la Terra i de la cultura espanyola contemporània: Eduardo i Francisco Hernández-Pacheco, Ramón Menéndez-Pidal, Amando Melón, Eloy Bullón, Manuel de Terán, Lluís Solé Sabarís, Salvador Llobet, Llopis Lladó, J. M. Casas Torres, J. García Fernández, J. Bosque Maurel, J. Vilà Valentí i Floristán Samanes.¹³ Però tornem una mica enrere.

L'entrada a la Facultat de Lletres de Lisboa li va permetre una major llibertat d'acció. El 1943 va crear el Centro de Estudos Geográficos, vinculat a l'Institut para a Alta Cultura, aplegant un petit grup d'estudiants i primers deixebles interessats, vinguts de diverses branques del coneixement (enginyers, etnòlegs, sociòlegs, historiadors) i atrets pel magisteri ribeirià.¹⁴

Van ser ells els que prepararen el XVI Congrés Internacional de Geografia (Lisboa, 1949), ja que el calendari planejat (1942) en l'anterior congrés va

* 11. Coimbra, Coimbra Editora, 1945.

12. Cfr. J. VILÀ VALENTÍ, «El curso de Geografía General y del Pirineo (Jaca, 1946)», *Geographica*, Madrid, vol. XXI-XXII, 1979-1980, p. 281-287. Sobre les relacions entre Ribeiro i els geògrafs espanyols, vegeu: J. BOSQUE MAUREL, «Orlando Ribeiro, geógrafo ibérico», a *Geografía y geógrafos en la España contemporánea*, Granada, Universidad de Granada, 1992, p. 189-213; Àngel CABO ALONSO, «El geógrafo Orlando Ribeiro a través de sus Opúsculos», *Eria*, Oviedo, núm. 44 (1998), p. 103-107 i del mateix autor, «Orlando Ribeiro, maestro de geógrafos», *Estudios Geográficos*, Madrid, vol. LIX, núm. 232 (1998), p. 375-388.

13. «Discurso magistral del Excmo. Dr. D. Orlando Ribeiro al recibir el doctorado honoris causa por la Universidad Complutense de Madrid», *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, Madrid, núm. 6 (1986), p. 21-25.

14. Cfr. Ilídio do AMARAL, «O Centro de Estudos Geográficos de Lisboa (1943-1973)», *Finisterra*, Lisboa, vol. VIII, núm. 16 (1973), p. 310-315 i Mariano FEIO, «La rénovation par Orlando Ribeiro de la Géographie en Portugal et les débuts du Centre d'Études Géographiques de Lisbonne», a: *Livro de Homenagem a Orlando Ribeiro*, vol. 1, 1984, p. 29-35.

resultar impossible per causa de la guerra. Orlando Ribeiro, secretari de la Comissió Organitzadora, davant l'èxit de l'esdeveniment científic i a proposta d'E. de Martonne, va ser elegit vicepresident de la Unió Geogràfica Internacional. El prestigi del centre d'investigació creat per ell assolí nivell internacional.

Però, per a Ribeiro, tota la dècada dels quaranta va ser dedicada a Portugal. Aprofita els anys de la guerra i postguerra per a fer un intens treball de camp,¹⁵ en particular a la regió de la Beira Baixa, a la qual tenia intenció de dedicar una àmplia i profunda tesi de *Doctorat d'État*. El futur de la seva carrera universitària seria un altre.

Entre Coimbra i Lisboa va publicar prop de seixanta títols, més de la meitat referits a àrees o regions de Portugal, però també al país en el seu conjunt.¹⁶ Entre les branques de la geografia, la geomorfologia amb un estret lligam amb la geologia és llavors cultivada per Orlando Ribeiro d'una manera particularment intensa com no tornarà a succeir. La geografia i la geologia portugueses coneixen en aquest període una nova etapa pels esforços d'Orlando Ribeiro i de Carlos Teixeira, que treballen en conjunt, i encara amb una altra forta personalitat vinguda de París amb Ribeiro, G. Zbyszewsky.

Però no és només la geografia física el que ocupa el fundador del Centro de Estudos Geográficos. Treballa també en geografia rural, que sempre es mantindrà present en la seva bibliografia, així com en geografia cultural i històrica, en la geografia del poblament i en la història de la geografia / història de la ciència. Finalment, la formació d'un grup d'ensenyament i d'investigació científica implica la reflexió teòrica i metodològica. A aquests darrers temes dedica també Orlando Ribeiro la seva atenció, en particular al camp de la cartografia temàtica.¹⁷ Més tard afirmarà: «Tot el pensament científic s'alimenta tant de la recol·lecció objectiva de la realitat —l'*observació* en geografia— com de la conceptualització teòrica que permet els processos lògics de descriure i interpretar.»¹⁸

4. Ultramar portuguès, 1950-1965: encontre de cultures

Després del Congrés de Lisboa s'obren prop de quinze anys d'intensa producció geogràfica (gairebé vuitanta títols publicats) i molts viatges arreu del món, especialment pels territoris portuguesos ultramarins, amb els quals prendrà

15. Cfr. «Leite de Vasconcellos e Paiva Boléo (Recordações)», *Revista Lusitana*, Lisboa, nova sèr., núm. 3 (1982-83), p. 163-167.

16. Els principals vehicles difusors d'aquells estudis van ser les revistes de les institucions universitàries existents: *Biblos*, revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Coimbra i la *Revista da Faculdade de Letras* de la Universitat de Lisboa.

17. Vegeu Maria Helena DIAS, «Mapas de pontos: o interesse de uma velha tradição cartográfica», *Finisterra*, Lisboa, núm. 49 (1990), p. 57-85.

18. «Reflexões conclusivas», a: *Comunicações. II Colóquio Ibérico de Geografia*, Lisboa, 1980, vol. II, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos, 1983, p. 253.

un primer contacte a mitjan anys trenta. Guinea, Cap Verd, Brasil, Angola i l'Índia portuguesa són recorreguts i estudiats per Orlando Ribeiro i la seva primera generació de deixebles.¹⁹ Des del 1947 i fins a l'inici de la guerra a Angola, el 1961, les missions se succeïxen i els resultats van essent publicats. El 1951 i el 1957, es produeixen dues grans erupcions volcàniques a l'illa d'O Fogo (Cap Verd) i a l'illa d'O Faial (Açores). Orlando Ribeiro estudiarà aquells fenòmens i publicarà, entre altres estudis, *A Ilha do Fogo e as suas erupções*, el 1954.²⁰ Però en aquells anys també publica altres volums: *Atitude e explicação em Geografia humana* (1960), *Geografia e civilização* (1961), *Aspectos e problemas da expansão portuguesa* (1962) i *Problemas da Universidade* (1964), a banda del ja esmentat *Portugal* (Barcelona, 1955).²¹

El món tropical és l'espai privilegiat d'estudi: prop de la meitat del que es publica fa referència a aquesta zona de la Terra, amb especial atenció al Brasil, novament visitat el 1956 i el 1965. En l'àmbit de la geografia regional són analitzats casos de geomorfologia, de geografia rural, de geografia cultural i històrica, en detriment d'aspectes teòrics i metodològics.

5. Portugal, 1966-1980: magisteri i investigació

La dècada i mitja que va de mitjan anys seixanta a la jubilació acadèmica és el període més fecund d'Orlando Ribeiro: publica més de cent vint títols, en diverses llengües i en diferents llocs d'Europa i d'Amèrica. Aquest període correspon a una forta renovació de l'ensenyament de la geografia universitària, on el magisteri de Ribeiro és determinant, però correspon també a la renovació del Centro de Estudos Geográficos de Lisboa.

Des del 1966 el Centro inicia la publicació de *Finisterra – Revista Portuguesa de Geografia* i compta amb la presència de Suzanne Daveau, geògrafa francesa, anteriorment professora de la Universitat de Dakar, i que poc abans s'havia casat amb Orlando Ribeiro. Gràcies a l'esforç emprenedor de la professora Daveau es van desenvolupar noves línies d'investigació, i del treball científic realitzat en comú amb el geògraf portuguès van resultar alguns estudis, com *La zone intertropicale humide*,²² gran síntesi de les anteriors reflexions individuals sobre aquesta zona terrestre.

19. Cfr. amb altres obres d'Illídio do AMARAL. *A «Escola de Geografia de Lisboa» e a contribuição para o conhecimento geográfico das regiões tropicais*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos, 1979, i «Geógrafos e Geografia na Faculdade de Letras de Lisboa», separata de la *Revista da Faculdade de Letras* (1983), p. 68-82.

20. Lisboa, Junta de Investigações do Ultramar, 1954 (2a ed., 1960; 3a ed., 1998).

21. Manuel de TERÁN (dir.), *Portugal*, a: *Geografia de Espanha y Portugal*, Barcelona, Montaner y Simón, 1955; *Atitude e Explicação em Geografia humana*, Porto, Galaica, 1960; *Geografia e Civilização. Temas Portugueses*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos, 1961; *Aspectos e problemas da expansão portuguesa*, Lisboa, Junta de Investigações do Ultramar, 1962 i *Problemas da Universidade*, Lisboa, Livraria Sá da Costa Editora, 1964.

22. A. COLIN, 1973, París.

Tanmateix, en el conjunt de les publicacions, Portugal i les seves regions tornen a ser les àrees privilegiades d'estudi, a l'igual de la península Ibèrica i el Mediterrani. Amb la geografia ibèrica es relacionen els Col·loquis Ibèrics de Geografia, que per la seva iniciativa i la del professor Àngel Cabo Alonso, de la Universitat de Salamanca, s'organitzen des del 1979 i que es convertiran des de llavors en el punt àlgid de trobada científica entre geògrafs portuguesos i espanyols.

El 1968 veié la llum la primera edició de *Mediterrâneo, ambiente e tradição*, un altre dels famosos llibres de l'autor, traduït a l'italià.²³ A més a més es publiquen els volums *Ensaio de Geografia Humana e Regional* (1970) i *Introduções Geográficas à História de Portugal* (1977).²⁴ En aquestes darreres obres resta ben palesa la reflexió i interès que els aspectes teòrics, històrics i culturals li mereixien en aquesta fase de maduresa científica. Gairebé la meitat de la totalitat dels títols publicats.

En la producció ribeiriana, amb la renovada atenció per l'espai nacional (rural i cultural) lligada als aspectes que acabem de remarcar, però també fruit de l'acompanyament dels treballs dels deixebles en el marc dels nous corrents del pensament geogràfic, sorgeix amb particular força la geografia urbana. Les anàlisis van de les xarxes urbanes regionals a l'estudi de Lisboa, de Toledo, de Venècia i de les petites ciutats portugueses, on tenen un lloc especial Évora i Viseu. Els models urbans peninsulars en l'àmbit de la colonització ibèrica d'Amèrica és un altre tema tractat llavors.

6. Vale de Lobos, 1981-1997: reconeixença i retir

Entre la seva jubilació, el 1981,²⁵ i la mort, esdevinguda el 1997, es van succeir les edicions de nous volums com *A colonização de Angola e o seu fracasso* (1981), en el context de la descolonització africana; i²⁶ *Iniciação em Geografia Humana* (1986), *Introdução ao Estudo da Geografia Regional* (1987); i *A formação*

23. Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, 1968 (2a ed. 1987 i trad. italiana, a Milà, 1a ed., 1972; 2a ed. 1976; 3a ed., 1983).

24. Respectivament: Lisboa, Livraria Sá da Costa Editora, 1970 i Lisboa, Imprensa Nacional, 1977.

25. Amb motiu de la jubilació acadèmica es va difondre una bibliografia ribeiriana corregida i anotada per Ilídio do AMARAL, *Bibliografia científica de Orlando Ribeiro*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos, 1981. Aquesta obra va ser publicada per la mateixa institució, en versió definitiva, el 1984, signada per Ana AMARAL i Ilídio do AMARAL i actualitzada recentment per Suzanne DAVEAU, «Bibliografia científica de Orlando Ribeiro (2a parte, 1981-1995)», *Finisterra*, Lisboa, vol. xxxi, núm. 61 (1996), p. 87-97. Altres dues obres apareixen amb la jubilació ribeiriana: el *Livro de Homenagem a Orlando Ribeiro*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos, 1984 i 1988, 2 vol., i «Cinquenta anos de vida científica e universitária», el text de la «Última Lição» de Orlando Ribeiro, publicat a la *Revista da Faculdade de Letras*, Lisboa, 5a sèr., núm. 6 (1986), p. 11-20.

26. Lisboa, Imprensa Nacional, Casa da Moeda, 1981. Sobre el tema va publicar l'autor una col·lecció d'articles divulgats per la premsa diària durant l'any políticament conflictiu del 1975: *Destinos do Ultramar*, Lisboa, Livros Horizonte, 1975.

de Portugal (1987).²⁷ Però, aquests també són els anys de les reedicions: *Arrábida* (2a ed., 1986), *O Mediterrâneo, ambiente e tradição* (2a ed., 1987) i *Portugal, o Mediterrâneo e o Atlântico* (6a ed., 1990), prova que, finalment, Orlando Ribeiro era reconegut pels portuguesos en general i pels seus col·legues (no geògrafs) del món científic. Són més de setanta-cinc títols, dels quals gairebé un terç és dedicat a Portugal. La història de la ciència i de la geografia li tornen a merèixer atenció, així com la geografia cultural i la històrica, en un marc regional.

Per bé que preparat per Ribeiro, en una lluita contra l'oblit, gran part d'aquest treball de divulgació de la seva obra es deu a Suzanne Daveau, que va preparar molts dels volums, dels quals sobresurt la col·lecció d'*Opúsculos Geográficos* (sis volums), publicada per la Fundació Gulbenkian (1989-1995) i, especialment, la *Geografia de Portugal* en col·laboració amb Hermann Lautensach, quatre volums editats per João Sá da Costa, entre 1987 i 1991. Són aquests els anys de glòria universitària, en ser-li concedits diversos títols de doctor *honoris causa* per les universitats de Coimbra; Complutense, de Madrid, i la Sorbona, de París, que s'uniren als que les universitats de Rio de Janeiro i de Bordeus ja li havien atribuït.²⁸

El precoç reconeixement científic internacional d'Orlando Ribeiro li va possibilitar un lloc especial en el medi universitari del règim de l'*Estado Novo* portuguès. Ribeiro mai no va ser un home del règim, ben al contrari; sempre el va criticar, ja fos de manera pública o privada, en informes sobre les reformes administrativa o educativa, o sobre els problemes colonials. El silenci va ser invariablement la resposta. El reconeixement per part de les institucions oficials i acadèmiques sempre restà ajornat.

Després de la Revolució d'Abril del 1974, Ribeiro continuarà essent crític amb els polítics i amb la seva incomprensió vers la ciència, la cultura i l'ensenyament. Membre de la Legió d'Honor, acostumava a recordar que l'Acadèmia de les Ciències de Lisboa va ser l'última a convidar-lo i que, de les condecoracions portugueses, amb prou feines tenia «el grau major de l'orde menys important». Només més tard seria fet cavaller de *Santiago da Espada*. En un dels seus textos de reflexió dirà: «(...) naturalista i humanista, sempre vaig fer cas d'aquella veritat que mana Déu que sigui dita, agradi o no als homes acomodaticis i a la ineptitud dels que governen. No hi ha llibertat sense coratge, però aquesta comença protegint de les contingències de moments de crisi allò que a un esperit recte i just semblés que tocava molt de prop l'exactitud de les coses i del pensament.»²⁹

De tot el que s'ha explicat molt ho vam escoltar de viva veu, però també l'autor ens va deixar molt a través de la prosa autobiogràfica que publicà en els darrers anys, mentre la malaltia no l'aconseguia immobilitzar definitivament. «En la

27. Respectivament: Lisboa, Edições João Sá da Costa, 1986; Lisboa, Edições João Sá da Costa, 1987, i Lisboa, Instituto de Cultura e Língua Portuguesa, 1987.

28. Cfr. Ilídio do AMARAL, «Homenagem a Orlando Ribeiro», a: *Livro de Homenagem a Orlando Ribeiro*, vol. I, 1984, p. 25.

29. Orlando RIBEIRO, «Ciência e Humanismo...», Brotéria, vol. 117 (1983), p. 415.

meva profunda devoció per la ciència vaig provar de posar uns fonaments sòlids, algunes idees noves i alguns camins d'investigació que encara sembla que val la pena seguir. [...] Si tota la ciència s'hagués d'enderrocar seria decebedor cultivar-la. En ella hi ha clarors que il·luminaran per sempre. Aquesta profunda convicció va sustentar durant cinquanta anys el treball al qual vaig consagrar la vida, en què vaig comprometre irremeiablement la salut, però que va animar sempre el meu modest però entusiàstic esforç creador. Sense ell no hi ha més que acumulacions de dades, sense aquella espurna de geni que, com en la música o en la poesia, crea, renova i porta a l'esperit la llum de la pròpia confortació».³⁰

Retirat a Vale de Lobos, als voltants de Lisboa, allí rebia els que el visitaven, tornava a veure les pel·lícules clàssiques, escoltava música i recordava els amics, entre els quals els geògrafs espanyols ocupaven un lloc molt especial.³¹

7. El món la seva recerca

«Utilisation du sol, systèmes agraires et habitat rural», el text que ara es publica en traducció catalana, va conèixer diverses etapes de divulgació. Aquest estudi data de mitjan dècada dels cinquanta i se'n va fer la presentació pública a Rio de Janeiro, amb motiu del XVIII Congrés Internacional de Geografia, el 1956.³² Certament, a causa del retard i de les vacil·lacions a concretar la publicació del text, l'autor, mentrestant, convidat com a membre del Comitè d'Honneur de l'homenatge acadèmic que els geògrafs belgues van organitzar amb motiu de la jubilació de la professora Marguerite A. Lefèvre, el va remetre per integrar el *Volume Jubilaire offert à M. A. Lefèvre*.³³ «Utilisation du sol...» veié així per primer cop la llum, en francès (tal com va ser escrit originalment) i a Lovaina.³⁴

Marguerite Lefèvre era llavors una de les més conegudes personalitats de la geografia internacional; ocupava els més importants càrrecs entre els geògrafs belgues: professora de la Universitat Catòlica de Lovaina, directora de l'Institut de Geografia Paul Michotte i presidenta de la Société Belge d'Études Géographiques. El 1960 va ser la primera dona *professeur ordinaire* a la Universitat de Lovaina.

30. Orlando RIBEIRO, «Cinquenta anos...», *op. cit.*, p. 420-421.

31. A alguns d'ells va dedicar estudis específics, respecte d'altres (com Francisco Hernández Pacheco o Manuel de Terán) va escriure textos especials (cfr. *Pensamento Geográfico*, vol. II, *Opúsculos Geográficos*, 1989).

32. Va ser publicat deu anys després, en el vol. IV de les actes d'aquella reunió científica.

33. Publicat com a vol. III de l'*Acta Geographica Lovaniensia*, Lovaina, 1964. En el volum van participar noms com Jacqueline Beaujeu-Garnier, Milton Santos, Pierre Gourou, Georges Chabot i Étienne Juillard. L'estudi d'O. Ribeiro es troba a les p. 227-240.

34. El gust i cultiu de la llengua francesa el porten a afirmar el 1980: «Je défends encore l'usage du français comme langue scientifique, en raison de ses admirables qualités de rigueur, de souplesse et de style» («Le caroubier, ses conditions naturelles, son expansion, ses rapports avec l'agriculture», *Portugaliae Acta Biologica*, Lisboa, sèr. A, vol. XVI, núm. 1-4, [1980], p. 3).

El lligam científic amb Orlando Ribeiro va passar per París i pels mestres de la geografia francesa. També M. Lefèvre fou deixeble de De Martonne i de Demangeon; es va doctorar a la Sorbona, el 1926, amb la tesi, *L'habitat rural en Belgique*.³⁵ El seu interès per la geomorfologia no va ser menor. Va treballar amb els deixebles de W. Davis a Nova York i amb Baulig, a Estrasburg, el 1932. Però n'hi haurà prou amb recordar el que abans hem dit sobre l'atenció dedicada per O. Ribeiro al tema de l'hàbitat rural, a finals de la dècada dels trenta, per adonar-nos de la longevitat i dimensió d'aquesta polèmica geogràfica.³⁶

El text d'Orlando Ribeiro serà publicat en dues altres ocasions. Primer en integrar la miscel·lània d'*Ensaïos de Geografia Humana e Regional*, el 1970;³⁷ després en ser destacat en el vol. I dels *Opúsculos Geográficos*, titulat *Síntese e Método*³⁸ i no pas en el IV, dedicat al món rural. El fet que aquest text fos repetidament triat per l'autor, que mai va deixar d'alterar-lo i d'ampliar-lo amb petites contribucions, revela la importància que li atribuïa i de quina manera el considerava clau en la seva producció científica.

Com ja s'ha dit, l'hàbitat rural va ser un tema recurrent en la bibliografia ribeiriana fins al 1956.³⁹ Després del Congrés de Rio de Janeiro continuarà essent-ho, però llavors assaja una síntesi basada en el conjunt de reflexions a les quals anomena «remarques comparatives», subtítol del text ara traduït. L'objectiu és la correlació entre l'hàbitat rural, la utilització del sòl i els sistemes agraris, amb la recerca de «principis» que enforteixin la geografia general. És pel mètode comparatiu, per l'experiència i per l'observació, com farà al llarg de tota la seva obra, que el geògraf tractarà d'obtenir alguns resultats vàlids, una contribució més per a una llarga discussió en el si de la geografia. «*A base da minha educação científica é a observação.*»⁴⁰

Els resultats segurs no havien estat gaires, com l'autor reconeix, en recordar la confrontació de formes d'hàbitat rural amb les condicions del medi o les tradicions ètniques. Els espais analitzats són les diverses àrees del globus més directament conegudes per Ribeiro: la península Ibèrica, l'Àfrica negra (particularment Guinea), el Brasil, l'Índia i el Perú. El que al capdavant està en discussió és Ibèria enfront de la zona intertropical per ella colonitzada. L'autor tornarà

35. Publicada a Lieja, el 1926. L'autora va escriure encara dos volums més sobre el tema: *Habitat rural et urbain* (Brussel·les, 1929) i *Les genres d'habitat* (París, 1931).

36. *L'habitat rural en Seine-et-Oise. Essai de Géographie du peuplement* fou el tema de la tesi doctoral d'un altre famós deixeble de Demangeon, O. TULIPPE, alguns anys abans (París, 1934), i va ser sobre el poblament a Palestina que va parlar Gottmann en el Congrés d'Amsterdam, el 1938. L'un i l'altre van anar a Lisboa el 1949.

37. *Ensaïos de Geografia Humana e Regional*, 1970, p. 243-258.

38. *Síntese e Método*, a: vol I, *Opúsculos Geográficos*, 1989, p. 207-220.

39. Però també entre els geògrafs espanyols. En el citat Congrés d'Amsterdam (1938), Pau Vila va presentar l'estudi «Le peuplement de la Catalogne et le problème géographique de l'eau», que va discutir llavors amb Ribeiro, durant els treballs de la reunió, ja que els resultats d'ambdós presentaven estretes semblances (cfr. *Comptes Rendus...*, Leiden, E.J. BRILL, 1938, vol. I, p. 549 i 553). Més tard, M. de TERÁN va publicar el seu *Habitat rural* a Saragossa (1951) i la seva contribució per al ja recordat Curso de Jaca (1946) va tenir per títol «Poblamiento rural» (cfr. J. VILÀ VALENTÍ, «El curso de geografía general i del Pirineo (Jaca, 1946)», *Geographica*, Madrid, vol. XXI-XXII, 1979-1980, p. 286).

40. Orlando RIBEIRO, «Ciència e Humanismo...», p. 255.

més tard i diverses vegades a aquesta comparació a propòsit de múltiples aspectes culturals —el que anomenava «*encontro de culturas*»— i, particularment, del fenomen urbà.⁴¹

En «Utilisations du sol...», les ciutats estan absents fins i tot en els enfocaments regionals sobre la península i amb prou feines apareixen breument, a propòsit dels vells nuclis colonials del Perú o de les noves aglomeracions del Brasil. Són els sistemes agraris i la utilització agropecuària dels sòls el que constitueix l'objecte de la investigació, que evidencia «*combinaisons complexes où interviennent des faits de civilisation et des conditions naturelles*». Orlando Ribeiro termina el seu text tot recordant el concepte de *civilització* defensat per Vidal de la Blache, però la màxima que hi posa, tot evocant els seus mestres historiadors francesos, és aquella que afirma que el món rural és en gran mesura un producte de la història.

41. Vegeu António GAMA, «Geografia e Civilização: a propósito da teoria geográfica na obra de Orlando Ribeiro», a: *Livro de Homenagem a Orlando Ribeiro*, vol. 1, 1984, p. 77-88.